

15-amaliy dars

Mavzu: Vaqtli qatorlar modellashtirish usullari

Darsning maqsadi

Talabalarga:

- vaqt qatorlarini modellashtirishning asosiy usullarini tushuntirish,
- har bir usulning afzallik va cheklovlarni amalda ko'rsatish,
- oddiy bashoratlar tayyorlashni o'rgatish.

1. Nazariy qisqacha eslatma

Vaqtli qator – bu vaqt bo'yicha kuzatilgan iqtisodiy yoki ijtimoiy ko'rsatkichlar ketma-ketligi: ($Y_1, Y_2, \dots, Y_t$).

Vaqtli qator modellashtirish usullari:

1. Trend modellashtirish

- Chiziqli: ($Y_t = a + b t + \varepsilon_t$)
- Kvadrat: ($Y_t = a + b t + c t^2 + \varepsilon_t$)
- Eksponensial: ($Y_t = a e^{bt}$)
- **Afzallik:** oson va tez, uzoq muddatli yo'nalishni ko'rsatadi
- **Cheklov:** qisqa muddatli tebranishlar va mavsumiylikni hisobga olmaydi

2. Harakatlanuvchi o'rtacha (MA)

- Oddiy yoki vaznli o'rtacha
- Tez-tez qisqa muddatli tebranishlarni yumshatadi
- Formulasi:
[
$$MA_t = \frac{Y_{t-1} + Y_t + Y_{t+1}}{3}$$
]
]

3. Avtokorrelyatsion modellar (AR)

- Bugungi qiymat oldingi qiymatlarga bog'liq:
[
$$Y_t = \alpha + \beta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$
]
]
- Qisqa muddatli prognozlar uchun mos

4. ARMA va ARIMA modellari

- **ARMA(p,q):** avtokorrelyatsiya + harakatlanuvchi o'rtacha
- **ARIMA(p,d,q):** differensiallash orqali trendni yo'qotish + ARMA

- **Afzallik:** murakkab dinamikani hisobga oladi, mavsumiylikni qo'shish mumkin
5. **Mavsumiy ARIMA (SARIMA)**
- ARIMA + mavsumiy indekslar
  - Choraklik, oylik va haftalik vaqt qatorlari uchun mos
-

2. Amaliy vaziyat

Korxonaning 2019–2024 yillarda yillik daromadi (mln so'm) berilgan.

Yil Daromad (mln so'm)

2019 100

2020 120

2021 135

2022 150

2023 165

2024 180

Topshiriq: Excel'da grafik chizing, trendni aniqlang, harakatlanuvchi o'rtachani hisoblang.

---

3. Bosqich 1: Trend modeli

- Chiziqli trend:
$$Y_t = a + b t$$
  - Excel → Insert → Trendline → Display Equation
  - Bashorat qilish: ($Y_{2025} = a + b \cdot 7$)
-

4. Bosqich 2: Harakatlanuvchi o'rtacha

- 3 yillik MA:
$$MA_t = \frac{Y_{t-1} + Y_t + Y_{t+1}}{3}$$
- Excel formula: =AVERAGE(Y2:Y4)
- Xulosa: qisqa muddatli tebranishlar yumshaydi

---

5. Bosqich 3: AR(1) modeli

- Avtokorrelyatsiya tekshirish:
[
r = CORREL(Y_t, Y_{t-1})
]
• Model qurish: Data Analysis → Regression
-

6. Bosqich 4: ARIMA modeli (soddalashtirilgan)

- Trendni differensiallash:
[
ΔY_t = Y_t - Y_{t-1}
  - Qoldiqga ARMA modeli qo'llanadi
  - Excel yoki Python yordamida qisqa muddatli prognoz
-

7. Bosqich 5: Bashoratni tayyorlash

- Trend + qoldiq + mavsumiylik (agar mavjud bo'lsa)
  - 2025 yil prognozi olinadi
-

8. Amaliy dars yakuni

Talaba:

✓	vaqt	qatorlarini	tahlil	qildi
✓	trend, MA	va AR	modelini	hisobladi
✓	ARIMA	soddalashtirilgan	prognoz	tayyorladi
✓	natijalarini iqtisodiy jihatdan sharhladi			
-

9. Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Narxlар indeksi yoki inflyatsiya bo'yicha vaqt qatori tuzing.
2. Har 3 usul natijasini solishtiring.
3. Qaysi model qaysi sharoitda samaraliroq ekanini baholang.

